

การศึกษาการแปลพุทธคัมภีร์มหายานของเสถียร โพธิ์นันทะ
กรณีศึกษาวัชรปรัชญาปารมิตาสูต
A study of the translation of the Mahayana Buddhist Sutra
by Sathien Bodinanda A case study of
the Vajraprajñāpāramitā Sutra

วรรณรัตน์ มหาธาราทอง*

Wannarat Mahatharathong

สาขาวิชาภาษาจีน, ภาควิชาภาษาตะวันออก, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ประเทศไทย

Chinese Section, Department of Eastern Languages, Kasetsart University, Thailand

E-mail: yaa.yuanyuan@gmail.com

Received: January 15, 2023

Revised: April 17, 2023

Accepted: May 26, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะการแปลพุทธคัมภีร์มหายานเรื่อง “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” จากต้นฉบับภาษาจีนสู่ภาษาไทยของเสถียร โพธิ์นันทะ โดยใช้วิธีศึกษาเปรียบเทียบตัวบทแปลกับต้นฉบับภาษาจีน มุ่งเน้นส่วนที่ต่างจากต้นฉบับและวิเคราะห์สาเหตุแห่งความต่างนั้น ผลการศึกษาพบว่า การแปลของเสถียรมีการดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์ เติมความและพบการแปลคลาดเคลื่อน การดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์และการเติมความนั้น เป็นไปเพราะหลักการใช้ภาษาของภาษาปลายทางและเพื่อขยายความให้แก่ผู้รับสาร ส่วนการแปลคลาดเคลื่อนนั้นสาเหตุหลักเกิดจากการขาดผู้ตรวจทานหรือเกิดจากการพิมพ์ตกหล่น

คำสำคัญ: การแปล; พุทธคัมภีร์มหายาน; เสถียร โพธิ์นันทะ; วัชรปรัชญาปารมิตาสูต

* นางสาววรรณรัตน์ มหาธาราทอง Miss Wannarat Mahatharathong อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาจีน ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ Lecturer in Chinese Section, Department of Eastern Languages, Faculty of Humanities, Kasetsart University

Abstract

The purpose of this research article is to study the style translation of the translation of the Mahayana Buddhist Sutra “The Vajraprajñāpāramitā Sūtra” from the Chinese original into the Thai language of Sathien Bodhinanda by means of a comparative study of the text with the Chinese manuscript. Focus on the difference from the original and analyze the cause of the difference. The results showed that the translation of Sathien had a modification of the composition style. Fill in the text and find a mistranslation. The adaptation of the style of writing and the addition of that It is because of the principle of using the language of the destination language and to expand it to the audience. As for translation errors, they are mainly due to lack of reviewers or due to typographical errors.

Keywords: translation; Mahayana Buddhist Sutra; Sathien Bodinanda; Vajraprajñāpāramitā Sutra

บทนำ

เสถียร โพธิ์นันทะ เป็นนักปราชญ์มหายานที่สำคัญคนหนึ่งในประเทศไทย การแปลพุทธคัมภีร์มหายานเรื่อง “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” จากต้นฉบับภาษาจีนเป็นภาษาไทยของเสถียร โพธิ์นันทะ นั้นถือว่าเป็นฉบับแรกสุดที่พบในภาษาไทย การตีพิมพ์ฉบับแรกอยู่ในปี ๒๔๙๙ ในหนังสืออนุสรณ์เสถียร โพธิ์นันทะ ได้เขียนประวัติไว้ ผู้วิจัยขอสรุป ดังนี้: “เสถียร โพธิ์นันทะ (๑๗ มิถุนายน ๒๔๗๒-๒๔๐๙) มีชื่อจีนว่า เฉินหมิงเต๋อ (陈明德) บิดาชื่อนายตั้งเป้งทั้ง มารดาชื่อนางมาลัย บิดาถึงแก่กรรมแต่เยาว์ เคยอุปสมบทเมื่อวันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๔๙๓ ฉายา “เขมโพธิ์นโท” ต่อมาเป็นอาจารย์ประจำในสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยและยังรับเป็นองค์ปาฐกให้กับยุวพุทธสิกขาสมาคม นอกจากนี้ ยังบรรยายพุทธศาสนาเป็นภาษาจีนให้กับ “สมาคมพุทธบริษัทไทยจีนประชา” และ “สมาคมเล่งฮั่ว” เป็นล่ามแปล “ไทย-จีน” และ “จีน-ไทย” ในหลายวาระ ได้รับการขนานนามว่า “ตู้พระคัมภีร์เคลื่อนที่” หรือ “มนุษยมหัศจรรย์ของสังคมธรรมะ” ด้วยความฉลาดเฉลียว “พูดคล่องเหมือนรถไฟด่วน ทันใจผู้ฟัง” ปฏิภาณเฉียบแหลมและมีความจำเป็นเลิศ”^๑

^๑ ศักดิ์ รัตนชัย, อนุสรณ์เสถียร โพธิ์นันทะ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://archive.org/details/unset0000unse_l6s2/page/n15/mode/2up?view=theater [๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕].

นริศ จรัสจรรยาวงศ์ ได้กล่าวถึงการเรียนภาษาจีนของท่านโดยละเอียด ผู้วิจัยขอสรุปว่า: “ภายหลังที่ลาออกจากโรงเรียนมัธยมวัดบพิตรพิมุขแล้ว ต้องการจะค้นคว้าเรื่องพระพุทธศาสนาให้แตกฉานยิ่งขึ้น จึงได้ไปเรียนภาษาจีนที่โรงเรียน “เผยอิง” ช่วงเวลา ๒ ปีเศษก็มีความรู้ภาษาจีนแตกฉาน สามารถใช้ศัพท์สูง ๆ และยาก ๆ ในภาษาจีนกลางได้ดี สนทนารธรรมชกใช้ได้ถามผู้เชี่ยวชาญซึ่งเป็นผู้ใหญ่ที่มีความรู้สูง เช่น นายแพทย์ตันม่อเซียง ซึ่งในกาลต่อมานายแพทย์ผู้นี้สามารถแสดงปาฐกถาเป็นภาษาไทยได้โดยไม่ต้องมีล่าม แต่ในระยะแรก ๆ มีเสถียร โพธิ์นันทะ ช่วยเป็นล่ามให้ ซึ่งเป็นผู้มีพื้นความรู้ทางมหายาน เพราะการติดต่อซักถามผู้รู้ เช่น นายแพทย์ตันม่อเซียงและกรรมการท่านอื่น ๆ ในภายหลังเมื่อมาศึกษาพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทก็ทำให้เป็นผู้ที่ทำให้พุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายานเข้าใจในหลักธรรมของกันและกันดีขึ้น ผลงานด้านพระพุทธศาสนาที่มหายานที่สำคัญคือ เรื่อง “สารัตถปรัชญา มหายาน” ต่อมาพัฒนาและตีพิมพ์ในชื่อ “ปรัชญา มหายาน” ผลงานเล่มนี้ได้เปิดมิติใหม่ของวงการพระพุทธศาสนาแบบมหายานในประเทศไทย สะท้อนความสามารถในคัมภีร์ภาษาจีนโบราณของพุทธศาสนา มหายานในชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกภาษาจีน หนังสือดังกล่าวได้รับการตอบรับอย่างยาวนานและถูกนำมาใช้อ้างอิงในวงวิชาการอย่างกว้างขวาง ส่วนในด้านการแปลพระสูตรได้แปลพระสูตรของมหายาน ๒ ชิ้น คือ “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” และ “วิมลเกียรตินิเทศสูตร”^๒ เห็นได้ว่าการแปลพุทธคัมภีร์จากฝ่ายมหายานสู่ภาษาไทยนั้นว่ามีความสำคัญยิ่งในการเริ่มต้นศึกษาพระธรรมของกันและกัน เสถียร โพธิ์นันทะ ถือเป็นผู้ริเริ่มบุกเบิกในการแปลพระสูตรจากต้นฉบับภาษาจีนสู่ภาษาไทย การศึกษาผลงานการแปลของเสถียรจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ประกอบกับปัจจุบันเริ่มมีการแปลพุทธคัมภีร์มหายานจากต้นฉบับภาษาจีนเป็นภาษาไทยมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่การศึกษาเชิงวิชาการยังมีจำนวนน้อยอยู่มาก จึงเห็นว่ามีคามจำเป็นในการศึกษาลักษณะการแปลของเสถียร โพธิ์นันทะ ซึ่งถือเป็นเรื่องใหม่ที่มีความสำคัญทั้งในด้านลักษณะการแปลและเนื้อหาที่ปรากฏ นอกจากจะทำให้เข้าใจลักษณะการแปลในสมัยยุคเริ่มการแปลพุทธคัมภีร์มหายานแล้ว ยังเป็นแหล่งข้อมูลให้ผู้สนใจการแปลพุทธคัมภีร์มหายานได้นำไปศึกษาค้นคว้าต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาลักษณะการแปลพุทธคัมภีร์มหายานเรื่อง “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” จากต้นฉบับภาษาจีนเป็นภาษาไทยของเสถียร โพธิ์นันทะ โดยมุ่งเน้นส่วนที่มีการแปลแบบดัดแปลงและส่วนที่แปลคลาดเคลื่อนจนทำให้ความหมายต่างไปจากต้นฉบับภาษาจีน

^๒ นริศ จรัสจรรยาวงศ์, “ธรรวาทสนธิ” เสถียร โพธิ์นันทะ พ.ศ. ๒๕๓๒-๒๕๓๙, ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๐) : ๑๑.

ขอบเขตของการวิจัย

ต้นฉบับที่จะใช้ในการศึกษา คือ “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” ฉบับแปลจีนของพระกุมารชีวะ จากพระไตรปิฎกฉบับไทโซ (大正藏) เล่มที่ ๘ ข้อ ๒๓๕ และฉบับแปลของเสถียร โพธิ์นันทะ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ ในปี ๒๔๙๙ โรงพิมพ์มหาจุฬาริชาตวิทยาลัย ซึ่งผู้วิจัยค้นหาค้นพบครั้งแรกในการพิมพ์ได้จากเว็บไซต์ของสำนักงานวิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย^๗

วิธีดำเนินการวิจัย

เป็นงานวิจัยเอกสาร เสนอผลการวิจัยในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ โดยเริ่มจากการศึกษาเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระสูตรดังกล่าวและแนวคิดที่ใช้ประกอบการศึกษา ทำการเทียบเคียงข้อมูลจากต้นฉบับและฉบับแปล วิเคราะห์การแปลในส่วนที่มีการแปลแบบตัดแปลงและส่วนที่แปลคลาดเคลื่อน อภิปรายผลและนำเสนอรายงานผลการวิจัย

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอจำแนกเป็น ๓ ประเด็นดังนี้

๑. แนวคิดและทฤษฎีการแปล

๑.๑ แนวคิดและทฤษฎีการแปลพระไตรปิฎก

แนวคิดและทฤษฎีการแปลนั้นมีผู้เขียนไว้มากมาย แต่การวิจัยนี้เป็นเรื่องการแปลพุทธคัมภีร์ มหายานจากต้นฉบับภาษาจีนเป็นไทย ผู้วิจัยพบว่าผู้เขียนประวัติและมาตรฐานการแปลเอาไว้ในตำรา การแปลภาษาไทยเป็นจีนคือ กนกพร นุ่มทองได้เขียนประวัติและมาตรฐานการแปลไว้อย่างละเอียด ผู้วิจัยขอสรุปในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยดังนี้: “จีนมีประวัติการแปลมาอย่างยาวนาน ซึ่งสามารถย้อนไปได้ถึงสมัยราชวงศ์ซางและราชวงศ์โจว การแปลข้อเขียนอย่างเป็นทางการเริ่มขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๔๘ สมัยราชวงศ์ฮั่นตะวันออก เชื่อกันว่าพระอานชือเกา (安世高) เป็นผู้เริ่มแปลพุทธคัมภีร์เป็นภาษาจีน ลักษณะงานแปลของท่านเป็นการแปลตรงตามพยัญชนะ เพื่อรักษาความหมายเดิมไว้และมักใช้ศัพท์ในลัทธิเต๋า มาอธิบายหลักธรรมในศาสนาพุทธเพื่อให้เข้าใจง่าย ปลายสมัยพระเจ้าฮั่นหวนตี้ พระโลกเสนหรือจื่อโหลวเจี๋ยเซิน (支婁迦讖) ได้แปลพุทธคัมภีร์เป็นภาษาจีน งานแปลของท่านอ่านยากเพราะรักษาข้อความในต้นฉบับมากเกินไป การใช้สำนวนและไวยากรณ์ต่างจากภาษาจีน

นักแปลท่านแรกที่ถูกเกี่ยวกับมาตรฐานการแปลของจีน ได้แก่ จื่อเซียน (支謙) ซึ่งมีการถกกันในเรื่องของการแปลที่จะอิงต้นฉบับหรือจะเน้นความสละสลวยดี ซึ่งทัศนะในช่วงนี้จะเน้นหนักไปที่

^๗ เสถียร โพธิ์นันทะ แปล, วัชรปรัชญาปารมิตาสูต, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.car.chula.ac.th/display7.php?bib=b1299357> [๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕].

การแปลตามพยัญชนะมากกว่า จะเห็นได้ว่าสมัยนั้นมีการขบคิดปัญหามาตรฐานการแปลแล้ว มาตรฐานการแปลของจีนก้าวหน้าอย่างมากในยุคของภิกษุจีนชื่อเต๋ออัน (道安) (ค.ศ. ๓๑๔-๓๘๕) ทศนะที่มีชื่อเสียงคือ หลักห้าเสียเดิมสามไม่ง่าย

ห้าเสียเดิม คือ

๑. การเรียงประโยคในภาษาสันสกฤตต่างกับภาษาจีนหากเรียงประโยคใหม่ตามภาษาจีนก็ย่อมสูญเสียลำดับในภาษาสันสกฤต รสของต้นฉบับย่อมเปลี่ยนแปลงไป

๒. ถ้อยคำในพุทธคัมภีร์เรียบง่ายแต่ภาษาจีนนิยมสำนวนงงดงามการแปลต้องทำให้เหมาะกับผู้อ่านจำเป็นต้องแต่งสำนวนให้สละสลวยทำให้เสียรสของต้นฉบับ

๓. ถ้อยคำในคัมภีร์เน้นความละเอียดพิสดาร ข้าไปมาสามสี่รอบโดยไม่เบื่อหน่าย ฉบับแปลตัดทิ้ง ย่อมทำให้เสียรสเดิม

๔. พุทธคัมภีร์มีการใช้คาถาสรุปเนื้อหาที่กล่าวมาข้างต้นโดยไม่มีสิ่งใดต่างกันยาวถึงห้าร้อยหรือพันอักษร ฉบับแปลตัดทิ้งย่อมทำให้เสียรสเดิม

๕. พุทธคัมภีร์มีการกล่าวเรื่องใดเรื่องหนึ่งจบแล้ว ค่อยกลับไปพูดถึงเรื่องอื่น จากนั้นก็ย้อนกลับมาทวนเรื่องเก่าซ้ำฉบับแปลตัดทิ้งหมด

สามไม่ง่าย คือ

๑. คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเหมาะกับสถานการณ์ ปัจจุบันสภาพสังคมและประเพณีนิยมต่างออกไป การแปลสิ่งที่มีอยู่ในสมัยโบราณให้เหมาะกับสภาพปัจจุบันเป็นเรื่องไม่ง่าย

๒. มนุษย์มีปัญญาต่างกันจะแปลคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่มีความหมายลึกซึ้งให้ปุถุชนเข้าใจ เป็นเรื่องไม่ง่าย

๓. ผู้แปลในยุคปัจจุบันมีชีวิตอยู่ห่างจากพุทธกาลเป็นพันปีและเป็นเพียงคนธรรมดา มิได้รู้แจ้งในพระธรรม การจะถ่ายทอดหลักธรรมอันลึกซึ้งเป็นเรื่องไม่ง่าย”^๔

“มาตรฐานการแปลของจีนก้าวหน้าขึ้นในยุคของพระกุมารชีพ ท่านเสนอให้ผสมผสานการแปลโดยอรรถและการแปลโดยพยัญชนะเข้าด้วยกันและการแปลพุทธคัมภีร์ได้เจริญสูงสุดในสมัยราชวงศ์สุยและราชวงศ์ถัง สมัยนั้นพระเถียนฉงได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับคุณสมบัติความพร้อม ๘ ประการ

๑. ศรัทธาในพระธรรมตั้งปณิธานช่วยมนุษย์ ไม่เกรงเป็นการเสียเวลา

๒. ตั้งอยู่ในศีลธรรมเชื่อถือไว้วางใจได้ ไม่ก่อให้เกิดความกังขาแก่ผู้อื่น

^๔ ซื่อเจิงโย่ว, คัมภีร์บันทึกบัญญัติรายชื่อฐานจิ้งจี้, (ปักกิ่ง: สำนักพิมพ์จงหัว, 1995), หน้า ๒๘๘-๒๙๐. อ้างใน กนกพร นุ่มทอง, ตำราการแปลภาษาไทยเป็นภาษาจีน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันขงจื้อ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๔), หน้า ๗.

๓. แดกฉานในพระไตรปิฎกผู้ทั้งมหายานและหินยาน ปราศจากข้อสงสัย
๔. รู้ประวัติศาสตร์นิพนธ์จีน เชี่ยวชาญวรรณคดี ไม่หยาบเขลาจนเกินไป
๕. ใจกว้างขวางอ่อนน้อมถ่อมตนไม่ยึดมั่นในความเห็นของตน
๖. มีใจรักในงาน ชีตซาต่อชื่อเสียงลาภยศ มิได้หวังได้หน้า
๗. แดกฉานภาษาสันสกฤตรู้วิธีแปลที่ถูกต้อง ไม่ทำให้เนื้อความเดิมสูญไป
๘. พอรู้วิชาประวัติศาสตร์จีนเข้าใจเรื่องตัวอักษร ไม่ทำให้ฉบับแปลขาดความถูกต้อง”^๕

ถึงแม้ว่าการแปลพุทธคัมภีร์จะยังไม่มีแบบแผนที่ตายตัวว่าต้องแปลแบบใด แต่จากการศึกษาพบว่ามีการกำหนดการแปลและวิธีการแปลรวมถึงขั้นตอนการแปลมีมาแต่โบราณ โดยริเริ่มมาจากการแปลพุทธคัมภีร์ จากภาษาสันสกฤตสู่ภาษาจีน

๑.๒ แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับวิธีการจำแนกลักษณะการแปล

กนกพร นุ่มทอง ได้สรุปไว้ว่า “การแปล” เน้นที่การถ่ายทอดความหมายของเนื้อหาเป็นหลัก แล้วจึงตามด้วยการรักษารูปแบบและลีลาการประพันธ์ แนวคิดนี้ถือเป็นแนวคิดพื้นฐานที่ชี้แนะกระบวนการแปลโดยทั่วไป”^๖ สำหรับงานชิ้นนี้เป็นการวิเคราะห์ลักษณะการแปล “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” ของเสถียร โพธิ์นันทะ ซึ่งได้ใช้วิธีการจำแนกลักษณะการแปลของกนกพร นุ่มทองในการวิจัยเรื่องการแปลวรรณกรรมจีนเรื่องไซอันในสมัยรัชกาลที่ ๑ “โดยมีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ มีการดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์ ขยายความ ย่อความ ตัดข้อความ เติมความ แปลคลาดเคลื่อน ดัดแปลงข้อความ” ซึ่งผู้วิจัยได้นำวิธีการจำแนกลักษณะการแปลข้างต้นมาประยุกต์ใช้กับงานวิจัยนี้

กนกพร นุ่มทอง ยังได้กล่าวอีกว่า “ปกติการแปลจากภาษาหนึ่งไปสู่อีกภาษาหนึ่ง ย่อมมีความคลาดเคลื่อนอยู่แล้ว ตามธรรมชาติของการแปลซึ่งไม่สามารถถ่ายทอดได้สมบูรณ์ทุกประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแปลในสมัยโบราณซึ่งมีข้อจำกัด คือ ไม่มีผู้รู้ภาษาจีนและภาษาไทยติดอยู่ในบุคคลเดียวกัน”^๗ แต่สำหรับการแปลวัชรสูตรนั้น เสถียรถือเป็นผู้รู้ภาษาจีนและไทยติดอยู่ในบุคคลเดียวกัน ย่อมมีความคลาดเคลื่อนน้อยกว่าแต่ก็มีข้อจะมีความคลาดเคลื่อนเลย

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^๖ กนกพร นุ่มทอง, “การศึกษาปัญหาและกลวิธีการแปลภาษาจากเอกสารประวัติศาสตร์ภาษาจีนเป็นภาษาไทย”, วารสารภาษาและภาษาศาสตร์, ปีที่ ๓๙ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๔) : ๓๕.

^๗ กนกพร นุ่มทอง, “การแปลวรรณกรรมจีนเรื่องไซอันในสมัยรัชกาลที่ ๑”, วารสารมนุษยศาสตร์, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๕๒) : ๘๖-๙๗.

ฉะนั้น การจะนำพุทธพจน์เมื่อ ๒ พันกว่าปีก่อน มาแปลถ่ายทอดให้กับพุทธศาสนิกชนชาวไทย โดยเป็นการนำผู้แต่งไปหาผู้อ่านนั้นเป็นเรื่องไม่ง่าย รวมทั้งการจะต้องรักษาเนื้อหาให้ถูกต้องสมบูรณ์ที่สุด ขณะเดียวกันก็ต้องสามารถถ่ายทอดให้กับผู้รับสารจากภาษาปลายทางได้ ซึ่งก็ตรงกับทัศนะห่าเสียเดิม สามไม่ง่าย แต่ถึงกระนั้นการแปลพุทธคัมภีร์ยังถือว่ามีคุณค่าในการรักษารธรรมและการศึกษาพระธรรม ให้ทราบนานเท่านาน

๒. ประวัติการแปลและแนวคิดของ “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต”

“วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” หรือ “วัชรเนติกาปรัชญาปารมิตาสูต” ในฉบับภาษาจีนมีจำนวน ๖ ฉบับ แต่ฉบับที่นิยมแพร่หลายคือฉบับแปลของพระกุมารชีวะ เหตุที่พระสูตรนี้มีชื่อต่างกัน พระมหาอานนท์ ได้กล่าวไว้ว่า : “จากหลักฐานบันทึกของพระคุยจี (窺基) ลูกศิษย์พระถังซำจั๋งได้ระบุไว้ว่า ก่อนแปล วัชรสูตร พระถังซำจั๋งได้นำเอาต้นฉบับสันสกฤตฉบับก่อนหน้ามาเทียบเคียงกันหลายฉบับและได้ พบว่ามีความแตกต่างกันมาแต่เดิมมีเพียงฉบับของพระถังซำจั๋งเท่านั้นที่ปรากฏคำว่า “เนติกา” ดังนั้น จึงสันนิษฐานได้ว่า เหตุที่พระสูตรนี้มีชื่อต่างกันสืบเนื่องมาจากต้นฉบับของแต่ละท่านต่างกัน” พระกุมารชีวะได้แปลสู่ภาษาจีนเป็นครั้งแรกเมื่อราว ๑๖๐๐ ปีก่อนและได้รับความนิยมมากที่สุดแม้ในปัจจุบัน วัชรปรัชญาปารมิตาสูตหรือที่เรียกกันโดยย่อว่า “วัชรสูตร” นี้เป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งได้รับความนิยมและศึกษากันมากในหมู่ชาวพุทธจีน เกาหลี ญี่ปุ่น เวียดนามและอีกหลายประเทศ สารหลักของพระสูตรนี้ได้พรรณนาถึงหลักการปล่อยวาง ความไม่ยึดมั่นถือมั่นใด ๆ ไม่ว่าในการให้ทาน การบรรลุธรรมหรือการเผชิญหน้ากับอันตรายที่อาจเกิดขึ้นกับร่างกายและชีวิต โดยไม่ยึดติดกับอัตภาพ ร่างกายนี้ สรรพสิ่งทั้งปวงเป็นสังขตธรรมล้วนเป็นสมมุติบัญญัติ เป็นมายาคติมิได้มีอัตตาตัวตนที่แท้จริง สัจธรรมที่แท้จริงในขั้นปรมาตมเป็นอนัตตาเป็นอนิจนโดย มีอาจพรรณนาได้ นอกจากนี้ “วัชรสูตร” ในสมัย ราชวงศ์ถังถูกกำหนดให้เป็นหนึ่งในข้อสอบวัดภูมิความรู้ เพื่อคัดเลือกผู้ต้องการบวชในพระพุทธศาสนา อีกด้วย”^๕ ฉบับแปลภาษาไทยพระมหาอานนท์ กล่าวว่ามามีหลายสำนวน เท่าที่พบเจอมีทั้งหมด ๗ สำนวน ผู้วิจัยขอสรุปดังนี้

^๕ พระมหาอานนท์ อานนโท แปล, วัชรปรัชญาปารมิตาสูต, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การแปลคัมภีร์พุทธศาสตร์ ไทย-จีน, ๒๕๖๔), หน้า ๑๕- ๑๖.

ตารางที่ ๑ “วัชรสูตร” ฉบับภาษาไทย

ผู้แปล	ต้นฉบับภาษา	ชื่อ	ปีที่ตีพิมพ์
๑. เสถียร โพธิ์นันทะ	ภาษาจีน	วัชรปรัชญาปารมิตาสูต	๒๔๙๙
๒. สดใส ชันติวรพงศ์	ภาษาอังกฤษ (ดิช นัทธันท์)	เพชรตัดทำลายมายา	๒๕๓๖
๓. อมร ทองสุข	ภาษาจีน	วัชรปรัชญาปารมิตาสูต	๒๕๔๔
๔. อัมมมณฑา สามเณรี	ภาษาอังกฤษ (ลูกงานยู)	วัชรเจติกาปรัชญาปารมิตาสูต	๒๕๔๕
๕. วิชชา พนาจารย์	ภาษาจีน	วัชรปรัชญาปารมิตาสูต	๒๕๔๓
๖. สุจิตเมฆ	ภาษาจีน	วัชรเจติกาปรัชญาปารมิตาสูต	๒๕๖๑
๗. พระมหาอานนท์ อานนโท	ภาษาจีน	วัชรปรัชญาปารมิตาสูต	๒๕๖๔

ที่มา : พระมหาอานนท์ อานนโท ๒๕๖๔

คติและปรัชญาใน “วัชรสูตร” นี้คือ การปฏิเสธหังการและมมังการ การละความยึดถือผูกพันในตัวเองและของ ๆ เรา พุทธคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูตฉบับแปลไทยนั้น พระมหาอานนท์ได้กล่าวไว้ว่า ในพากย์ภาษาไทยคัมภีร์นี้มีผู้แปลไว้สองชื่อคือ “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” กับ “วัชรเจติกาปรัชญาปารมิตาสูต” แต่ส่วนใหญ่นิยมพูดแบบย่อ ๆ ว่า “วัชรสูตร” เท่าที่พบในปัจจุบันมีหลายสำนวน ฉบับแรกแปลขึ้นโดย เสถียร โพธิ์นันทะ พ.ศ. ๒๔๙๙ ส่วนฉบับล่าสุดที่ถูกแปลไว้คือ พ.ศ. ๒๕๖๑ โดยสุจิตเมฆ หากนับรวมฉบับนี้ของผู้เขียนที่แปลเป็นสำนวนที่ ๗ ในปี ๒๕๖๔ ก็กินเวลาทั้งสิ้น ๖๕ ปีพอดี”^๙

๓. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการสำรวจของผู้วิจัยจากข้อมูล CNKI ในประเทศจีน ฐานข้อมูล Thaijo และ ThaiLIS ในประเทศไทยและฐานข้อมูลอื่น ๆ เฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อวิจัย พบว่ายังไม่มีงานวิจัยเรื่องการแปลของเสถียร โพธิ์นันทะ ส่วนที่เกี่ยวข้องนั้นจะมีในส่วนของ “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” คือ วิทยานิพนธ์ของพระมหาวิเชียร ชุตินธโร (เส้นทอง) เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสุญญตาในคัมภีร์มหายาน: ศึกษาเฉพาะที่ปรากฏในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูต โดยงานวิจัยดังกล่าวได้เปรียบเทียบสุญญตาเฉพาะที่ปรากฏในคัมภีร์พระสูตรฝ่ายเถรวาท ส่วนคัมภีร์มหายานได้ศึกษาวัชรปรัชญาปารมิตาสูต โดยได้มีการเทียบเคียงวัชรปรัชญาปารมิตาสูตฉบับแปลของเสถียร โพธิ์นันทะ แต่จะเน้นไปที่หลักคำสอนเรื่อง สุญญตา ส่วนผลงานวิชาการที่เกี่ยวข้องกับวัชรปรัชญาปารมิตาสูตใน CNKI นั้น หัวข้อค่อนข้างมีความหลากหลาย เช่นด้านหลักคำสอนในวัชรปรัชญาปารมิตาสูต คือ วิทยานิพนธ์ของ Mo Changyue (๒๕๖๓) เรื่อง ความหมายของ “หฤทัย” ในวัชรปรัชญาปารมิตาสูต ด้านหลักคำสอนของวัชรปรัชญาปารมิตาสูตในส่วนที่เกี่ยวข้องกับนิกายเซน

^๙ พระมหาอานนท์ อานนโท แปล, วัชรปรัชญาปารมิตาสูต, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การแปลคัมภีร์พุทธศาสนาไทย-จีน, ๒๕๖๔), หน้า ๒๓.

Yang Yang (2012) ได้วิจัยเกี่ยวกับการแปล เรื่อง การศึกษาการแปล “ลักษณะ” (相) ในวัชรปรัชญาปารมิตาสูตภาษาเยอรมัน ฉบับกุมารชีพ วิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบ วัชรปรัชญาปารมิตาสูต ฉบับแปลภาษาอังกฤษ ๒ ฉบับ คือฉบับของ Samuel Beal กับของ A.Charles Muller ซึ่งได้เปรียบเทียบกันในเรื่องของคำศัพท์และกลุ่มคำ

เมื่อพิจารณาจากทฤษฎีข้างต้นแล้ว จะเห็นได้ว่า เสถียร โพธิ์นันทะ มีคุณสมบัติความพร้อม ๘ ประการในการแปลพุทธคัมภีร์ที่พระเถรียนฉกกล่าวไว้ ซึ่งสรุปได้เป็น ๓ ด้าน คือ ด้านจริยธรรม ด้านความพร้อมของภาษาและความรู้เฉพาะทาง การแปลพุทธคัมภีร์มิใช่จะแปลได้ตามใจ เพราะต้องมีความพร้อม ๘ ประการนี้ การแปลวรรณกรรมจากภาษาจีนเป็นภาษาไทยนั้นแรกเริ่มยังไม่มีผู้รู้ภาษาไทย และจีนในคน ๆ เดียว ต้องดำเนินการเป็นหมู่คณะการแปลพุทธคัมภีร์มีความแตกต่างออกไป โดยการแปลในสมัยเสถียร โพธิ์นันทะ มีผู้แปลวรรณกรรมจีนสู่ภาษาไทยอยู่บ้าง โดยวรรณกรรมจีนที่มีชื่อเสียงซึ่งแปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษอีกทอดหนึ่ง คือ สุตรวैयाลางซึ่งแปลโดยพุทธทาสภิกขุ

วัชรปรัชญาปารมิตาสูตเป็นพระสูตรมหายานที่สำคัญ อันได้กล่าวถึงเรื่องอนัตตาและเพื่อเป็นการชักพอกความเข้าใจในเรื่องนี้ ส่วนพระสูตรนี้จึงกล่าวซ้ำไปซ้ำมา ฉะนั้น การแปลพระสูตรนี้นอกจากต้องทำความเข้าใจภาษาแล้วยังจะต้องเข้าใจในหลักธรรมอีกด้วย จึงส่งผลให้การแปลของเสถียร โพธิ์นันทะ มีลักษณะการแปลต่าง ๆ โดยผู้วิจัยจะเขียนไว้ในผลการศึกษาต่อไป

ข้อตกลงในการวิจัย

๑. “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” ต่อไปบทความของผู้วิจัยจะเรียกย่อว่า “วัชรสูตร” เว้นแต่เป็นการอ้างอิงของบุคคลอื่น
๒. ผู้แปล “วัชรสูตร” จากฉบับภาษาสันสกฤตสู่ภาษาจีน คือกุมารชีวะหรือกุมารชีพ ในการวิจัยนี้จะใช้ชื่อกุมารชีวะ
๓. มีการขีดเส้นใต้คำหรือประโยคพร้อมทั้งทำตัวหนาในการแปลต่างจากต้นฉบับเพื่อความสะดวกแก่ผู้อ่าน

ผลการวิจัย

ผลการวิจัย พบว่า ลักษณะการแปลของเสถียร โพธิ์นันทะ มีการแปลโดยมีการถ่ายทอดเนื้อหาตามต้นฉบับ แต่ภาษาไทยมีการเรียงรูปประโยคต่างจากภาษาจีน จึงเข้าประเด็นข้อ ๑ ของห้าเสียเดิมคือภาษาปลายทางกับภาษาต้นทางมีการเรียงประโยคต่างกัน การแปลทำให้ต้องมาเรียบเรียงใหม่ ย่อมเสียรสของต้นฉบับเดิม แต่ในส่วนข้อ ๒-๕ ในห้าเสียเดิมนั้นมิได้เข้าข่าย จึงมิได้ทำให้เสียรสเดิม การแปลจากภาษาหนึ่งสู่อีกภาษาหนึ่งย่อมมีความคลาดเคลื่อนตามธรรมชาติอยู่แล้ว ถึงแม้เสถียรจะเป็นผู้รู้ดีทั้ง

๒ ภาษาในบุคคลคนเดียวซึ่งถือว่าเป็นข้อได้เปรียบในยุคนั้น ถึงกระนั้นยังพบการแปลต่างจากต้นฉบับและคลาดเคลื่อนดังนี้

๑. การดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์

จากการศึกษาพบว่า มีการเปลี่ยนเรื่องยาวในพระสูตรให้เป็นบทสนทนา โดยใช้อักษรย่อ “พ.” แสดงบทพูดของพระพุทธเจ้าและอักษรย่อ “สุ” แสดงบทพูดของสุภูติ ขอยกตัวอย่างการดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์ในด้านการแบ่งบทตอน ดังนี้

ตารางที่ ๒ การเทียบเคียง “วัชรสูตร” ฉบับภาษาจีนและไทย

ต้นฉบับภาษาจีนจากพระไตรปิฎกไทโซ แปลโดยเสถียร โพธิ์นันทะ วัชรปรัชญาปารมิตาสูตร หน้า ๗	
「須菩提！於意云何？如來有肉眼不？」 如是，世尊！如來有肉眼。」 「須菩提！於意云何？如來有天眼不？」 如是，世尊！如來有天眼。」 「須菩提！於意云何？如來有慧眼不？」 如是，世尊！如來有慧眼。」 「須菩提！於意云何？如來有法眼不？」 如是，世尊！如來有法眼。」 「須菩提！於意云何？如來有佛眼不？」 如是，世尊！如來有佛眼。」	พ.“ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีมังสะจักขุฤา” สุ “อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีมังสะจักขุ” พ.“ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีทิพจักขุฤา” สุ “อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีทิพจักขุ” พ.“ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีปัญญาจักขุฤา” สุ “อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีปัญญาจักขุ” พ.“ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีธรรมจักขุฤา” สุ “อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีธรรมจักขุ” พ.“ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีพุทธจักขุฤา” สุ “อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีพุทธจักขุ”
แปลโดยผู้วิจัยโดยยึดโครงสร้างของต้นฉบับภาษาจีนจะเป็นดังนี้	
ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีมังสะจักขุฤา อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีมังสะจักขุ ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีทิพจักขุฤา อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีทิพจักขุ ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีปัญญาจักขุฤา อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีปัญญาจักขุ ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีธรรมจักขุฤา อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีธรรมจักขุ ดูก่อนสุภูติ เธอมีความคิดเห็นเป็นไฉน ตถาคตมีพุทธจักขุฤา อย่างนั้น ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระตถาคตมีพุทธจักขุ	

จะเห็นได้ว่าหากอ่านจากต้นฉบับจะอ่านยากและต้องคิดอีกต่อหนึ่งว่าใครเป็นผู้พูด เพราะฉะนั้นการแบ่งตอนเป็นบทสนทนาช่วยให้อ่านง่ายขึ้นมาก อีกทั้ง “วัชรสูตร” มีสำนวนซ้ำไปมาซ้ำมาทำให้ยากต่อความเข้าใจยิ่งขึ้นอีก ผู้แปลจึงดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์โดยแบ่ง “วัชรสูตร” เป็นบทสนทนา

๒. การเติมความ

การเติมความในการวิจัยนี้ หมายถึงการเพิ่มข้อความหรือคำที่ต้นฉบับไม่มีแต่พบในฉบับแปล ผู้วิจัยขอสรุปเป็นตารางเพื่อเทียบเคียงกันระหว่างต้นฉบับภาษาจีนกับภาษาไทย ดังนี้

ตารางที่ ๓ การเทียบเคียง “วัชรสูตร” ฉบับภาษาจีนและไทย

ต้นฉบับภาษาจีนจากพระไตรปิฎกไทโซ แปลโดยเสถียร โพธิ์นันทะ วัชรปรัชญาปารมิตาสูต หน้า ๒๘	
「須菩提！汝若作是念：『發阿耨多羅三藐三菩提者・說諸法斷滅相。』莫作是念。何以故？發阿耨多羅三藐三菩提心者・於法不說斷滅相。」	สุกฤติ หากเธอมีมนสิการอย่างนี้ไซ้ บุคคลผู้ยังติดรั้งมุ่งต่อพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์ ก็จักกล่าวได้ว่าธรรมทั้งปวงขาดสูญ เธออย่าได้มนสิการอย่างนั้นเลย โดยความจริงแล้ว บุคคลผู้บังเกิดจิตมุ่งต่อพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์จักไม่มีวาทะกล่าวว่าธรรมทั้งปวงขาดสูญได้

แปลโดยผู้วิจัย

สุกฤติ หากเธอมีมนสิการอย่างนี้ว่า: “ผู้มุ่งต่อพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์นั้น ก็จักกล่าวได้ว่าธรรมทั้งปวงขาดสูญ เธออย่าได้มนสิการอย่างนั้นเลย โดยความจริงแล้วบุคคลผู้บังเกิดจิตมุ่งต่อพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์จักไม่มีวาทะกล่าวว่าธรรมทั้งปวงขาดสูญ

การเพิ่มความตามตารางที่ ๓ นั้นในต้นฉบับภาษาจีนคือ 發阿耨多羅三藐三菩提心 แปลว่า “มุ่งต่อพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์” แต่ผู้แปลเติมประธานของประโยคเข้าไปคือ “บุคคลผู้ยังติดรั้ง” หากวิเคราะห์คำว่ารัก แปลเป็นภาษาจีนคือ 愛 หรือ 愛欲 ตามคำแปลของพจนานุกรมฝอวกวต้าฉือเตียน (佛光大辭典) ได้ให้ความหมายไว้ว่า

“ภาษาสันสกฤต คือ Kama ตรงกับภาษาบาลี หมายถึง รัก ราคะและจิตมัวหมองเพราะยังยึดติดชาวอินเดียโบราณเชื่อว่าจุดหมายสามประการของชีวิตคือธรรมะ ประโยชน์และความรัก ซึ่งหมายถึงความเข้าใจในความจริง การสะสมความมั่งคั่ง และความสุขาทางเพศ ในส่วนของตัณหา ราคะ อินเดียมีคัมภีร์โบราณชื่อว่า กามสูตร (Kama Sutra) ซึ่งว่าด้วยเพศศึกษา หรือพฤติกรรมทางเพศของมนุษย์ คัมภีร์ดังกล่าวมีชื่อเสียงก้องโลก และยังเป็นคู่มือเพศศึกษาให้กับชนชั้นสูงอีกด้วย พระภิกษุเป็นผู้ละทิ้งกาม แต่ความต้องการทางเพศเป็นสัญชาตญาณรองจากความอยากอาหารเท่านั้น ดังนั้น จึงมีศีลที่เคร่งครัดสำหรับพระสงฆ์ และเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้ปฏิบัติที่จะก้าวข้ามกามตัณหา ในพระพุทธศาสนา มหายานนั้น ฆราวาสได้เข้ามามีส่วนร่วมในศาสนา จึงเป็นไปได้ที่จะห้ามเรื่องกามคุณ มีเพียงข้อจำกัดต่าง ๆ และ

หลักธรรมสำหรับฆราวาส ความทุกข์ที่เรียกว่าโศก หมายความว่า การปฏิบัติที่เข้าสู่สภาวะการตื่นรู้จาก ตัณหาหรือสัญชาตญาณเดิมในจิตใจมนุษย์ และสร้างความทุกข์อย่างยาวนาน^{๑๐}

การเติมคำดังกล่าวขึ้นเนื่องจากประโยคไม่มีประธาน ดังนั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระสูตรได้ โดยง่าย จึงใช้วิธีการเติมความลงไป แต่การใช้คำว่า “บุคคลผู้ยังติดรัก” เป็นประธานมุ่งต่อพระอนุตร- สัมมาสัมโพธิ์นั้น เป็นการเติมความตามความเห็นของผู้แปล เนื่องจากผู้ยังติดรักจากคำแปลหรือความหมาย คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา คือผู้ที่ยังมีกิเลสอย่างหยาบอยู่ หากพิจารณาหลักธรรมตาม “วัชรสูตร” นี้ ผู้มุ่งต่อพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์คือผู้ที่ยึดติดพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์ กรณีนี้จะเป็นโศดาบัน อนาคามี ก็เป็นไปได้ เพราะโศดาบันคือผู้ได้บรรลุโศดาปัตติผล พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้เขียนไว้ว่า:

“โศดาบัน คือ ผู้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุโศดาปัตติผล มี ๓ ประเภท คือ (๑) เอกพีชีเกิดอีกครั้งเดียว (๒) โกลังโกละ เกิดอีก ๒-๓ ครั้ง (๓) สัตตักขัตตูปรมะ เกิดอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก”^{๑๑}

ดังนั้น การเติมคำว่าบุคคลผู้ยังติดรักในการจะมุ่งสู่พระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์ในประโยคนั้น ทำให้ ขอบเขตของประธานแคบลง คือจะกลายเป็นประธานที่ยังมีกิเลสหยาบอยู่ แต่ในปรัชญาของ “วัชรสูตร” นี้ ประธานในประโยคเพื่อมุ่งสู่พระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์นั้นไม่เพียงแค่ว่าเป็นผู้ยังติดรักเท่านั้น แต่จะเป็น บุคคลใด ๆ ก็ได้ที่มุ่งสู่พระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์

จากการศึกษาพบว่าลักษณะการแปลประเภทการเติมความของเสถียรนั้นมี ๓ สาเหตุหลักคือ เป็นไปตามหลักการใช้ภาษาของภาษาปลายทาง เพื่อขยายความให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นแก่พุทธศาสนิกชนชาวไทยและเกิดจากการไม่มีผู้ตรวจทานหรือการตกหล่นในการพิมพ์

๓. การแปลคลาดเคลื่อน

ลักษณะการแปลคลาดเคลื่อนของเสถียรใน “วัชรสูตร” นี้แบ่งออกเป็น การแปลตกหล่นและ การแปลความหมายคลาดเคลื่อน

๓.๑ การแปลตกหล่น

การแปลตกหล่นในการวิจัยนี้ คือ การแปลตกหล่นจนทำให้ความหมายคลาดเคลื่อน โดยการ แปลตกหล่นในฉบับแปลคือตกหล่นตัวอักษร “อ” ไป พบ ๒ จุดคือ แปล 非法相 เป็นธรรมลักษณะ และแปล 无为法 เป็นสังฆธรรม การตกหล่นเพียงแต่อักษรเดียวนี้อีกกลับทำให้ความหมายเปลี่ยนไปเป็น ตรงข้าม

^{๑๐} พจนานุกรมฝอภพคำฉือเตียน, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.fgs.org.tw/fgs_book/fgs_drser.aspx [๑๔ ตุลาคม ๒๕๖๕].

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๒, (พระนคร-ศรีอยุธยา: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๔๔๖.

ตารางที่ ๔ การเทียบเคียง “วัชรสูตร” ฉบับภาษาจีนและไทย

ต้นฉบับภาษาจีนจากพระไตรปิฎกไทโซ แปลโดยเสถียร โพธิ์นันทะ วัชรปรัชญาปารมิตาสูตร หน้า ๙

須菩提！如來悉知悉見是諸眾生得如是無量福德。何以故？是諸眾生無復我相、人相、眾生相、壽者相。	สุภูติ! ตถาคตย่อมรู้ย่อมเห็นอยู่ในเขาเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายนี้ได้บรรลุบุญกุศลอันจักประมาณมิได้เลย ข้อนี้เพราะเหตุใด? เพราะสรรพสัตว์เหล่านี้ย่อมจักไม่มีอาตมะลักษณะ, ปุคคละลักษณะ, สัตวะลักษณะ, ชีวะลักษณะ, ไม่มีธรรมลักษณะหรืออธรรมลักษณะ ด้วยเหตุเป็นไฉน? ด้วยสรรพสัตว์เหล่านี้ ถ้ายังมีจิตยึดถือผูกพันในลักษณะ ก็ชื่อยังมีความยึดถือในอาตมะ, ปุคคละ, สัตวะ, และชีวะ หากยังมีความยึดถือในอธรรมลักษณะ ก็ชื่อยังมีความยึดถือในอาตมะ, ปุคคละ, สัตวะ, และชีวะดุกกัน เพราะฉะนั้นแล จึงไม่ควรยึดถือในอธรรมและไม่ควรยึดถือในอธรรม
--	--

แปลโดยผู้วิจัย

สุภูติ! ตถาคตย่อมรู้ย่อมเห็นอยู่ในเขาเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายนี้ได้บรรลุบุญกุศลอันจักประมาณมิได้เลย ข้อนี้เพราะเหตุใด? เพราะสรรพสัตว์เหล่านี้ย่อมจักไม่มีอาตมะลักษณะ, ปุคคละลักษณะ, สัตวะลักษณะ, ชีวะลักษณะ, ไม่มีธรรมลักษณะหรืออธรรมลักษณะ ด้วยเหตุเป็นไฉน? ด้วยสรรพสัตว์เหล่านี้ ถ้ายังมีจิตยึดถือผูกพันในลักษณะ ก็ชื่อยังมีความยึดถือในอาตมะ, ปุคคละ, สัตวะ, และชีวะ หากยังมีความยึดถือในอธรรมลักษณะ ก็ชื่อยังมีความยึดถือในอาตมะ, ปุคคละ, สัตวะ, และชีวะดุกกัน เพราะฉะนั้นแล จึงไม่ควรยึดถือในอธรรมและไม่ควรยึดถือในอธรรม
--

จากตารางที่ ๔ พบการแปลคลาดเคลื่อน ๒ จุด คือ แปล “อธรรมลักษณะ” เป็น “ธรรมลักษณะ” และสลับ “ธรรม” กับ “อธรรม”

“ธรรมลักษณะ” นั้น เสถียรได้แปลคลาดเคลื่อนโดยแปล “อธรรมลักษณะ” เป็น “ธรรมลักษณะ” ซึ่ง “ธรรมลักษณะ” ดูจากตามรูปศัพท์แล้วจะหมายถึงลักษณะของธรรม ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ให้ความหมายว่า: “ธรรม สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาวธรรม, สังจธรรม, ความจริง; เหตุ, ต้นเหตุ; สิ่ง, ปรากฏการณ์, ธรรมารมณ, สิ่งที่เกิด; คุณธรรม, ความดี, ความถูกต้อง, ความประพฤติชอบ; หลักการ, แบบแผน, ธรรมเนียม, หน้าที่; ความชอบ, ความยุติธรรม; พระธรรม, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น

ธรรม (ในคำว่า “การกรณากฐินเป็นธรรม”) ชอบแล้ว, ฎกระเปียบแล้ว^{๑๒} จะเห็นได้ว่าการแปลคลาดเคลื่อนตามตารางที่ ๔ นั้น เป็นการแปลตกหล่นและสลับที่ การแปลตกหล่นในภาษาไทยแม้เพียงอักษรเดียว โดยเฉพาะคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาจะทำความเข้าใจตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิง

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑-๑๔๒.

ตารางที่ ๕ การเทียบเคียง “วัชรสูตร” ฉบับภาษาจีนและไทย

ต้นฉบับภาษาจีนจากพระไตรปิฎกไทโซ แปลโดยโพธิ์นันทะ วัชรปรัชญาปารมิตาสูตร หน้า ๑๓

須菩提言：「如我解佛所說義・無有定法 名阿耨多羅三藐三菩提・亦無有定法・如來可 說・何以故？如來所說法・皆不可取、不可說、 非法、非非法。所以者何？一切賢聖皆以無為法 而有差別。」	สุ.ข้าแต่พระผู้มีพระภาค!ตามความเข้าใจของข้าพระองค์ ในธรรม อรรธอันพระสุคตได้ตรัสไว้ ก็ไม่มีสภาวะใดแน่นอนที่เรียกว่าพระ อนุตรสัมมาสัมโพธิ์ และก็ไม่มีสภาวะธรรมอันแน่นอนที่พระองค์ แสดง ข้อนั้นเพราะเหตุไฉน? เพราะว่าธรรมซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัส ทั้งหมดไม่ควรยึดถือ ไม่ควรกล่าว ไม่ใช่อธรรมและไม่ใช่อธรรมทั้งนี้ ด้วยเหตุอันใด? พระอริยบุคคลทั้งหลายอาศัยสังฆตธรรมนี้แล้วจึงมี ความแตกต่างกัน
--	--

แปลโดยผู้วิจัย

สุ.ข้าแต่พระผู้มีพระภาค!ตามความเข้าใจของข้าพระองค์ ในธรรมอรรธอันตถาคตตรัสนั้น ไม่มีสภาวะใดแน่นอน
ที่เรียกว่าพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ์ และก็ไม่มีสภาวะธรรมอันแน่นอนที่พระองค์แสดง ข้อนั้นเพราะเหตุไฉน? เพราะว่า
ธรรมซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัส ทั้งหมดไม่ควรยึดถือ ไม่ควรกล่าว ไม่ใช่อธรรมและไม่ใช่อธรรมทั้งนี้ด้วยเหตุอันใด?
พระอริยบุคคลทั้งหลายอาศัยสังฆตธรรมนี้จึงมีความแตกต่างกัน

ซึ่งต่างจากต้นฉบับคือ 非法相 ซึ่งควรแปลว่า อธรรมลักษณะนั่นเอง การแปลคลาดเคลื่อน
ดังกล่าวทำให้ความหมายกลับกลายเป็นตรงกันข้าม 非法相 คือ อธรรมลักษณะ พระพรหมคุณาภรณ์
(ป. อ. ปยุตฺโต) เขียนไว้ว่า: อธรรม คือ ไม่ใช่อธรรม ไม่เป็นธรรม ผิดธรรม ชั่วร้าย^{๑๓} ส่วนอสังฆตธรรม คือ
ธรรมอันมิได้ถูกปรุงแต่ง ได้แก่นิพพาน (ข้อ ๒ ในธรรม ๒) ตรงข้ามกับสังฆตธรรม”^{๑๔} “สังฆตธรรมธรรม
ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ตรงกับสังขารในคำว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้ เป็นต้น; ตรงข้ามกับอสังฆตธรรม”^{๑๕}
ฉะนั้น หากแปลตกตัว “อ” ไปเพียงตัวเดียวจะมีความหมายเป็นตรงข้ามกัน คือ จากอสังฆตธรรม
กลายเป็นสังฆตธรรม

จากการศึกษาการแปลคลาดเคลื่อนชนิดตกหล่นใน “วัชรสูตร” นั้น ถึงแม้เป็นเพียงแค่อักษรเดียว
แต่กลับทำให้ความหมายเป็นตรงข้าม ซึ่งทำให้ความหมายผิดเพี้ยนไปโดยสิ้นเชิง สาเหตุของความ
คลาดเคลื่อนนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากการไม่มีผู้ตรวจทานหรือมีการพิมพ์ตกหล่นในขั้นตอนการพิมพ์
เพราะดูจากการแปลในส่วนอื่น ๆ แล้วยังสามารถคงแก่นธรรมของพระสูตรนี้ไว้ได้

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๒
(พระนครศรีอยุธยา: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๔๘๒.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๓.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๑.

๓.๒ การแปลความหมายคลาดเคลื่อน

การแปลคลาดเคลื่อนตามตารางที่ ๖ นั้น จักพูดได้เพียงประเด็นของภาษา ส่วนจะทำให้ความหมายในสัทธรรมของพระสูตรนี้คลาดเคลื่อนหรือไม่เป็นสิ่งที่ไม่ง่าย ตรงกับทัศนะห้ำเสียเดิมสามไม่ง่าย เพราะมนุษย์มีปัญญาต่างกัน ประกอบกับคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอิงกับสถานการณ์สมัยพุทธกาล การจะแปลถ่ายทอดหลักธรรมอันลึกซึ้งเป็นเรื่องไม่ง่าย

ตารางที่ ๖ การเทียบเคียง “วัชรสูตร” ฉบับภาษาจีนและไทย

ต้นฉบับภาษาจีนจากพระไตรปิฎกไทโซ แปลโดยเสถียร โพธิ์นันทะ วัชรปรัชญาปารมิตาสูต หน้า ๑๙	
「復次・須菩提！隨說是經・乃至四句偈等・當知此處・一切世間天・人・阿修羅皆應供養・如佛塔廟・何況有人盡能受持讀誦？須菩提！當知是人成就最上・第一・希有之法・若是經典所在之處・則為有佛・若尊重弟子。」	อนึ่ง สุภูติ ณ สถานที่ใดมีผู้ประกาศแสดงพระสูตรนี้ แม้ที่สุดคาถาเพียง ๔ บาทเธอพึงสำเหนียกไว้เถาะว่า ณ สถานที่(ประกาศแสดง)นั้นทวยเทพมนุษย์และอสุรกายในโลกทั้งหลายพึงกระทำสักการบูชาพระพุทธสฤวิหารจะป่วยกล่าวไปโยกับบุคคลผู้ปฏิบัติประพฤิตตามพระสูตรนี้ ทั้งหมดตลอดจนสามารถเจริญสาธยายได้เล่า สุภูติ เธอพึงสำเหนียกไว้เถาะว่าบุคคลดังกล่าวนั้นแลได้ยังความสำเร็จแล้วในธรรมอันเป็นยอดสูงสุดซึ่งหาได้โดยยาก ถ้าพระสูตรนี้ประดิษฐานอยู่ ณ สถานที่ใด ณ สถานที่นั้น ย่อมชื่อว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ และพระอัครสาวกสำนักอยู่

แปลโดยผู้วิจัย

อนึ่ง สุภูติ ณ สถานที่ใดมีผู้ประกาศแสดงพระสูตรนี้แม้ที่สุดคาถาเพียง ๔ บาทเธอพึงสำเหนียกไว้เถาะว่า ณ สถานที่นั้นทวยเทพมนุษย์และอสุรกายในโลกทั้งหลายพึงกระทำสักการบูชาพระพุทธสฤวิหาร จะป่วยกล่าวไปโยกับบุคคลผู้ปฏิบัติประพฤิตตามพระสูตรนี้ทั้งหมดตลอดจนสามารถเจริญสาธยายได้ สุภูติเธอพึงรู้ไว้เถาะว่าบุคคลดังกล่าว นั้นแลได้ยังความสำเร็จแล้วในธรรมอันเป็นยอดสูงสุดซึ่งหาได้โดยยาก ถ้าพระสูตรนี้ประดิษฐานอยู่ ณ ที่ใด สถานที่นั้น ย่อมชื่อว่าพระพุทธเจ้าประทับอยู่ดังการเคารพพระสาวก

ในต้นฉบับภาษาจีนคือ “若尊重弟子” แปลว่า “ตั้งการเคารพพระสาวก” แต่เสถียรได้แปลเป็น “และพระอัครสาวกสำนักอยู่” ซึ่งเป็นไปได้ว่าเพื่อให้สอดคล้องกับประโยคข้างหน้า คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่

เสถียร โพธิ์นันทะเป็นผู้มีความรู้ความสามารถด้านภาษาจีน และมีพรสวรรค์ด้านภาษาและการแปล หากดูลีลาการแปลพระสูตรจากต้นฉบับภาษาจีนจะพบว่าพระสูตรนี้จะจบท้ายว่า “故名如来” ในทุกตอน และผู้แปลแปล “故名如来” ซึ่งปรากฏในพระสูตรนี้ ๔ ครั้ง ว่า “สักแต่ชื่อว่าตถาคต” ในช่วงต้นและแปลเป็น “เหตุนี้จึงชื่อว่าตถาคต” ในตอนจบของพระสูตรนี้ ซึ่งถือเป็นลีลาในการแปลเพื่อเป็นการจบพระสูตรดังกล่าวได้อย่างสละสลวย การแปลคลาดเคลื่อนของเสถียรในพระสูตรนี้มีได้เกิดจากข้อจำกัด

ทางด้านภาษาและวัฒนธรรม แต่เกิดจากการดำเนินการแปลคนเดียว การแปลเป็นกระบวนการที่มีความซับซ้อนเป็นอย่างมาก การแปลคัมภีร์ “วัชรปรัชญาปารมิตาสูต” ที่พระกุมารชีวะได้ทำการแปลจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตนั้น ดำเนินการเป็นหมู่คณะและมีขั้นตอนที่ซับซ้อนเช่นกัน จากบันทึกการแปลพระไตรปิฎกในคัมภีร์บันทึกบัญชีรายชื่อฐานจั้งจี้ (《出三藏记集》) ได้สรุปเป็น ๑๐ ขั้นตอน เป็นการทำงานร่วมกันของคณะสงฆ์ประมาณ ๕๐๐ รูป อีกทั้งยังได้รับการสนับสนุนจากทางการจีน กษัตริย์เป็นผู้อำนวยความสะดวก ขั้นตอนการทำงานแปลในสมัยนั้นเนื่องจากไม่มีผู้รู้ภาษาจีนและสันสกฤตในคน ๆ เดียว จึงต้องทำการอธิบายความหมายร่วมกันทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายภาษาต้นทางกับฝ่ายภาษาปลายทาง รวมถึงมีการตรวจทานเนื้อหาหลังจากจดจารอักษรเป็นรูปเล่มแล้ว ก่อนการจัดพิมพ์เผยแพร่ยังต้องมีการตรวจทานพิสูจน์อักษรอีกครั้งจึงจะจัดพิมพ์ได้

สรุปและอภิปรายผล

กนกพร นุ่มทองได้สรุปไว้ว่า: “การแปลเป็นกิจกรรมทางภาษาที่ใช้ในการสื่อสารข้ามวัฒนธรรม เป็นกิจกรรมที่ผู้แปลทำหน้าที่เป็นตัวกลางระหว่างผู้ใช้ภาษาต่างกัน หัวใจหลักของการแปล คือ “ความหมาย” ซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจในต้นฉบับและความสามารถในการถ่ายทอด”^{๑๖} โดยภาพรวมการแปล “วัชรสูตร” ของเสถียรมีการรักษาความตามต้นฉบับอย่างเคร่งครัด มิได้มีการพยายามดัดแปลงเพื่อจุดประสงค์ใด ๆ จึงกล่าวได้ว่าผลงานแปลของเสถียรนั้นเป็นงานแปลที่ดี เพราะได้รักษาเนื้อหาของต้นฉบับและใช้ภาษาได้ถูกต้องสำหรับผู้รับสารหรือโครงสร้างภาษาปลายทาง ทำให้เมื่อกล่าวถึง “วัชรสูตร” ในไทยก็จะอ้างอิงถึงฉบับแปลของเสถียรเสมอ การวิจัยนี้ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการแบ่งลักษณะการแปลของกนกพร นุ่มทอง ในการวิจัยเรื่อง การศึกษาการแปลวรรณกรรมจีนเรื่องไซฮั่นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งมีการจำแนกลักษณะการแปลคือ การดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์ ขยายความ ย่อความ ตัดข้อความ เติมความ แปลคลาดเคลื่อน ดัดแปลงข้อความ แต่การวิจัยฉบับนี้พบลักษณะการแปล ดังนี้ คือ มีการดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์ เติมความและแปลคลาดเคลื่อน ไม่พบการดัดแปลงข้อความ การตัดข้อความ การย่อ ขยายความ จึงขอสรุปประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

๑. ฉบับภาษาไทยดัดแปลงขนบลีลาการประพันธ์จากฉบับภาษาจีน โดยเปลี่ยนจากพระสูตรความยาวเป็นบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับสฤติ เนื่องจาก “วัชรสูตร” เป็นปรัชญาลึกลับซึ่ง มีสำนวนโวหารวกไปวนมา จึงมีการแบ่งบทเป็นบทสนทนา เพื่อง่ายต่อการอ่านมากขึ้น

๒. ฉบับภาษาไทยมีการเติมความ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นไปเพราะความจำเป็นในภาษาไทย โดยเป็นบทเสริมในกรณีที่ประโยคขาดภาคประธานหรือกรรมไป และมีจุดประสงค์เพื่อทำให้ง่ายต่อการเข้าใจพระสูตรมหายานที่มีความลึกซึ้ง

^{๑๖} กนกพร นุ่มทอง, ทักษะการแปลภาษาจีนเป็นภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ธันวาคม ๒๕๖๓), หน้า ๑๐.

๓. การแปลคลาดเคลื่อน การแปลคลาดเคลื่อนที่เกิดขึ้นนี้เกิดจากการแปลตก ซึ่งมีได้เกิดจากข้อจำกัดด้านภาษาหรือวัฒนธรรม แต่เกิดจากการไม่มีผู้ตรวจทาน ในคำอารัมภกถาของเสถียรได้เขียนไว้ว่า “ในการแปลนี้ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณท่านเจ้าคุณนิรันดร์ญาณมุนี และนายแพทย์ต้นม่อเซียงที่ได้กรุณาให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์”^{๑๗}

จึงเห็นได้ว่าเสถียรมีการขอคำแนะนำจากปราชญ์มหายาน แต่ไม่ได้กล่าวถึงผู้ตรวจทาน การแปลคลาดเคลื่อนของเสถียรจึงเป็นไปได้ว่าเกิดจากการไม่มีผู้ตรวจทาน ส่วนการแปลความหมายคลาดเคลื่อนนั้นเกิดจากการตีความในพระสูตรและเหตุการณ์ในพระสูตรของเสถียร โพธิ์นันทะ เอง

บรรณานุกรม

กนกพร นุ่มทอง. “การแปลวรรณกรรมจีนเรื่องไซอันในสมัยรัชกาลที่ ๑”. วารสารมนุษยศาสตร์, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๕๒) : ๘๖-๙๗.

_____. “การศึกษาปัญหาและกลวิธีการแปลภาษาจากเอกสารประวัติศาสตร์ภาษาจีนเป็นภาษาไทย”. วารสารภาษาและภาษาศาสตร์. ปีที่ ๓๙ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๔): ๒๑,๓๕.

_____. ตำราการแปลภาษาไทยเป็นภาษาจีน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สถาบันขงจื๊อ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๔.

_____. ทักษะการแปลภาษาจีนเป็นภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๖๓.

นริศ จรัสจรรยาวงศ์. “ฆราวาสมุนี” เสถียร โพธิ์นันทะ พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๕๐๙. ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๖๐) : ๑๑.

พระมหาอานนท์ อานนโท แปล. วัชรปรัชญาปารมิตาสูต. ศูนย์การแปลคัมภีร์พุทธศาสนาไทย-จีน, ๒๕๖๓.

พระกุมารชีพแปล. วัชรปรัชญาปารมิตาสูต, พระไตรปิฎกไทโซ (大正藏) . ผูกที่ ๘ เล่มที่ ๐๒๓๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๒๒. พระนครศรีอยุธยา: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

Changyue Mou. A Study on the Meaning of “mind” in the Diamond Sutra. Guizhou University, 2020.

^{๑๗} เสถียร โพธิ์นันทะ แปล, วัชรปรัชญาปารมิตาสูต, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.car.chula.ac.th/display7.php?bib=b1299357> [๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕].

Lu Hao. Analyse dedeutschen Ubertragung des相 im Kumarajivas Diamant-Sutra.

Shandong University, 2021.

Shengrui Shi. คัมภีร์บันทึกบัญญัติรายชื่อชุสนจั้งจี๊. พระไตรปิฎกไทโซ. ผูกที่ ๕๕, เล่มที่ ๒๑๔๕.

Yang Yang. A Comparative Study on Two English Versions of the Diamond Sutra(kin kong kin). (Shanxi Normal University, 2018).

พจนานุกรมผลองวงตำฉื่อเตียน. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://www.fgs.org.tw/fgs_book/fgs_drser.aspx [๑๔ ตุลาคม ๒๕๖๕].

ศักดิ์ รัตนชัย. อนุสรณ์เสถียร โพธิ์นันทะ สภาอุรวพุทธิกสมาคมแห่งชาติ จัดพิมพ์เพื่อเป็นการสดุดีและรำลึก ถึง ในโอกาสพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๓๐. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://archive.org/details/unset0000unset6s2/page/n15/mode/2up?view=theater> [๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕].

เสถียร โพธิ์นันทะ แปล. วัชรปรัชญาปารมิตาสูตร. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.car.chula.ac.th/display7.php?bib=b1299357> [๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕].